

80 שנה לאחר שאבד בשריפה, היישוב העתיק בשבטה קיבל חיים חדשים

מכתב של פקיד מכס מ-1938 הוביל חוקרים ישראלים לשורת חפצים מאתר החפירות המבודד, שהוצת בתקופת המרד הערבי. הממצאים שופכים אור על החפירה האבודה, ועל החיים שנוהלו בנגב לפני 1,500 שנה

נר חסון 25.01.2019 06:01

בעוד הארץ סוערת מאירועי המרד הערבי, רכב ובו כמה אלמונים וחמושים הגיע ב-7 באוקטובר 1938 לאתר הארכיאולוגי שבטה שבנגב. כך, לפחות, סיפרו שומרי האתר, בני השבט הבדווי אל-עזזמה, לקצין הבריטי שחקר את האירוע. התוקפים כפתו את השומרים והציתו את בית משלחת החפירות הארכיאולוגיות במקום, מביאים לקצה את החפירה הארכיאולוגית שנמשכה במקום מאז 1933. השריפה כילתה את דוחות החפירה, את הצילומים, את השרטוטים ואת הממצאים הארכיאולוגיים שנאספו בשבטה. מאז ועד היום נחשבת החפירה שנוהלה בידי הארכיאולוג האמריקאי האריס דנסקומב קולט לחפירה אבודה, שממציאה והדוחות שלה אבדו לעולם המחקר. אבל לפני כשנה גילה מיכאל פלג, דוקטורנט מאוניברסיטת חיפה, מכתב שרמז לכך שלא הכול אבוד. המכתב, שאותר בארכיון רשות העתיקות במוזיאון רוקפלר במזרח ירושלים, נשלח חצי שנה לפני השריפה על ידי פקיד מכס בנמל חיפה אל מחלקת העתיקות של ממשלת המנדט ששכנה ברוקפלר. הפקיד דיווח באפריל '38 כי שלושה חודשים קודם לכן נשכחה על אחד הרציפים בנמל מזוודה או תיבה (case), ובה מסמכים ופריטים ארכיאולוגיים. המזוודה נשמרה במחלקת האבדות של הנמל, ואיש לא דרש אותה. מחילופי המכתבים עלה שהמזוודה הועברה לבסוף, כנראה, לרוקפלר. בעקבות ההתכתבות חזרו פלג והחוקר ד"ר יותם טפר לארכיון רשות העתיקות והחלו לחפש ממצאים משבטה. הם איתרו לא פחות מ-140 פריטים קטנים, ובהם תכשיטים, כלי זכוכית, חפצי מתכת, כלי עצם, שנהב ועץ, וכן אוסטרקאות ועליהן כתובות קצרות בערבית וביוונית. כולם ממצאים מהחפירה בשבטה השופכים אור חדש על החפירה האבודה של קולט ועל העיר הקדומה בשבטה.

קולט היה בן למשפחת אצולה אמריקאית. סבה של אמו היה ראש עיריית ניו יורק ואביו היה עו"ד מצליח. קרוב משפחה רחוק שלו הוא ממציא אקדח התופי ומייסד מותג הנשק המפורסם. הוא לא למד ארכיאולוגיה באופן מסודר, אבל בגיל צעיר התחיל להתעניין בתחום והגיע לחפירות במצרים ובארץ ישראל עם שניים מהארכיאולוגים החשובים של התקופה, פלינדרס פיטרי וג'יימס לסלי סטארקי. ב-1933 הוא החל לחפור בשבטה, עיר ביזנטית גדולה בנגב המערבי שיסודותיה נבטיים. תנאי החפירה במקום היו קשים, בשל המרחק שלה מכל מקום ישוב. קולט הורה לאנשיו לאסוף אבנים מהאתר ולבנות אתם את בית המשלחת. מעל המשקוף הוא הוסיף כתובת ביוונית עתיקה, שעתידה לתעתע בסטודנטים לארכיאולוגיה עד ימינו.

החפירות נמשכו לסירוגין ארבע שנים, וממסמך שאותר בארכיון רשות העתיקות עולה כי מחלקת העתיקות המנדטורית הסכימה להעביר לידי מחצית מהמצאים בתנאי שיפרסם אותם בפרסום מדעי. מההתכתבויות עולה שקולט הוציא ממצאים רבים מהארץ ולא השיב אותם, חרף בקשת מחלקת העתיקות הבריטית, והם התגלגלו אל שוק העתיקות הבינלאומי. כך או כך, קולט כמעט ולא פרסם את ממצאיו ואין בעולם אוסף מסודר של ממצאים ארכיאולוגיים שמקורם בשבטה. בינואר 1938 נסע סטארקי, חברו הטוב של קולט, לטקס חנוכת בניין מוזיאון רוקפלר. סמוך לבית ירו חמושים ערבים ברכבו והרגו אותו. הרצח זעזע את הקהילה הארכיאולוגית בארץ, וייתכן שהוביל להחלטתו של קולט לעזוב את הארץ עם הממצאים ועם התיעוד משבטה. ימים לאחר מכן הוא הפליג מחיפה והותיר על הרציף מזוודה אחת. כעבור תשעה חודשים הוצת בית המשלחת. במכתב אחר שנמצא גם הוא בארכיון רשות העתיקות קיבל קולט (בכתובת וול סטריט 63, ניו יורק) מכתב שפירט את נזקי השריפה: "הבית נשרף כליל ונשדד. הגג נפל פנימה וכל תכולת הבית נלקחה או נהרסה". מאז נחפרה שבטה בידי משלחות חפירה רבות, אבל המחקר שלה תמיד סבל מחסורו של "הממצא הקטן" והתיעוד מחפירתו הגדולה של קולט. לפני ארבע שנים הגיעה למקום משלחת חפירות חדשה בראשות פרופ' גיא בר עוז מאוניברסיטת חיפה. "אתה רואה קירות, רצפות, בורות מים אבל שום דבר מבחינת החפצים הקטנים", אומר בר עוז. ד"ר טפר, שותפו לחפירה, מוסיף: "תמיד נאמר שאין כלום משבטה, שקולט הוציא את הכול מהארץ. אתה מסתובב בכנסיות, ברחובות ובבתים ואין ממצא. זה משהו שבהחלט הטריד אותנו".

את המסמכים איתר פלג, סטודנט לתואר שני, שחזר לארכיון במאמץ להבחין בין ערימות אשפה עתיקות לכאלה של משלחת קולט. באחד החיפושים הוא מצא את המכתב מהנמל, ובעקבותיו חודשו החיפושים בארכיון והתגלו אותם ממצאים קטנים. בר עוז וטפר מדגישים שאין ודאות שמקורם של הממצאים שהתגלו הוא במזוודה המוזכרת במסמכים, אבל אומרים כי אין ספק שכל 140 החפצים מגיעים משבטה ושכולם יכלו להיכנס בנקל למזוודה אחת יחד עם מסמכים וצילומים נוספים.

החפצים נמסרו לחוקרים שונים, ואתמול נפתחה במוזיאון הכט בחיפה תערוכה המציגה אותם. במקביל, יצא לאור גיליון של כתב העת מכמנים של המוזיאון ושל אוניברסיטת חיפה, העוסק בחקר החפצים, המעידים על רמת חיים גבוהה יחסית ביישוב הנידח: תכשיטים, כלי נגינה, כלי רפואה, מסרקים, שברי פסלים, משחקי ילדים וכלי פולחן.

מקור רוב החפצים בתקופה הביזנטית, כ-1,500 שנה לפני ימנו, אך יש בהם גם חפצים מהתקופה האיסלאמית שלאחריה וגם כמה חפצים עתיקים יותר, מתקופת שבטה כישוב נבטי. הממצא הקדום ביותר הוא ככל הנראה חותם לחם עשוי אבן ששימש ל"חתימה" על גבי הבצק לפני אפייתו, ומתוארך למאה הראשונה או השנייה לפני הספירה. לפי טפר, אם התארוך הזה מדויק זו עדות נדירה לשלב הראשון לקיומו של ישוב בשבטה. ממצא אחר הוא חרוז אבן נדיר שמקורו במצרים ועל גבו ציור של לווייתן שחור על רקע כחול. איתן אילון ממוזיאון ארץ ישראל, שחקר את מכלול כלי השנהב, העריך כי אף שמדובר בחפצי מותרות רובם יוצרו על ידי אמנים מקומיים ולא יובאו מרחוק.

אחד החפצים החשובים באוסף הוא בית פתיל קטן עשוי מנחושת שהתגלו בתוכו סיבים אורגניים, שרידי הפתילה ששימשה להדלקה. פתילים אמנם היו נפוצים מאוד בעת העתיקה ונמצאו כמעט בכל בית, אבל הם לא שרדו, בין שנשרפו ובין שהתכלו. האקלים היבש בשבטה שימר את הפתיל עד לגיליון בידי קולט לפני 80 שנה וגיליון מחדש עתה. נעמה סוקניק מרשות העתיקות, שחקרה את הפתיל, הסיקה שמדובר בסיבים של צמח הפשתן מאיכות ירודה יותר מאשר האיכות ששימשה להכנת בגדים מאותו צמח. ממצא אחר הוא לוחית קטנה עשויה עצם ועליה דמות רקדנית ערומה. באוסף גם אוסטרקאות, לוחיות חרס קטנות ועליהן מספר מילים. רובם כתובים ערבית מהתקופה האסלאמית הקדומה ועליהם שמות כמו יזיד, עמר ונועמן וכן רישומי חובות.

הממצאים שהתגלו מתויגים ורשומים, וכך החוקרים יכולים לאתר את המקום שבו קולט גילה אותם. כך למשל, יש באוסף מספר טבעות שנמצאו בתוך הברכה המרכזית של שבטה. "נשים באו, שטפו ורחצו בברכה והטבעות נפלו למים", אומר טפר, "זה נותן לך להרגיש את התושבים" בר עוז מדגיש כי "גם חפירה במחסנים היא סוג של ארכיאולוגיה: החפצים מאפשרים לנו ללמוד על חיי היום יום בשבטה, אפשר לדבר על בני אדם, לקשור את זה לחוויות היום יום שלהם".